

Мовна освіта

УДК 37.091.33.022:811.161.2'366.59

Наталія Костусяк

Лінгводидактичні й компетентнісно орієнтовані засади вивчення дієслівної категорії способу у ЗВО та ЗЗСО

У статті подано методичні рекомендації до вивчення дієслівної категорії способу в закладах вищої та загальної середньої освіти; запропоновано низку вказівок, що сприятимуть удосконаленню змісту й методів опанування категорії способу дієслова в контексті компетентнісно орієнтованого навчання студентів-філологів; визначено продуктивні засоби підвищення досягнень учнів під час ознайомлення з дієслівною категорією способу; подано орієнтовні практичні завдання, спрямовані на оволодіння вміннями й навичками школярів та набуття низки компетентностей, зазначених у «Державному стандарті базової середньої освіти». Наголошено на важливості опанування студентами теоретичного матеріалу про категорію способу дієслова, набуття необхідних компетентностей, майстерності послуговуватися здобутими знаннями в практичній діяльності, аби в майбутньому вмело подавати інформацію школярам. На забезпечення цього спрямоване ґрунтовне й поетапне вивчення способових ознак дієслів та система різних завдань, які сприятимуть формуванню вмінь і навичок застосовувати знання теорії в різних комунікативних ситуаціях, розвиватимуть інтелектуально-пізнавальні й фахово зорієнтовані здібності здобувачів освітнього рівня бакалавр.

Зосереджено увагу на кількості етапності опанування категорії способу дієслова в шкільному курсі української мови, що передбачає: 1) ознайомлення учнів із теоретичним матеріалом про дієслівну категорію способу, повторення особливостей особово-числової парадигми дійсного (у теперішньому й майбутньому часах) способу та з'ясування специфіки змінювання за особами наказових форм з акцентом на наявність паралельних засобів вираження тих самих граматичних значень; 2) навчання школярів практично застосовувати отримані знання, на що спрямовані репродуктивні завдання, котрі діти виконують за зразком, вправи конструктивного різновиду, які потребують знань і вмінь у дещо зміненій формі, творчі завдання тощо; 3) підсумкове опитування та різні за складністю вправи, призначені для виконання вдома. Така послідовність дасть змогу оволодіти необхідними знаннями, набути потрібних умінь і навичок та сприятиме реалізації компетентнісно орієнтованих засад навчання школярів.

Ключові слова: морфологія української мови, дієслово, спосіб дієслова, дійсний, умовний (кон'юнктив), наказовий (імператив) способи, компетентність.

Головне завдання будь-якого вчителя, зокрема й української мови, полягає в тому, щоб спрямувати свої зусилля на опанування школярами програмового матеріалу, розвивати в них пізнавальні зацікавлення, творчі здібності, а також навчити дітей не тільки засвоювати інформацію, запропоновану на уроці, а й самостійно шукати й опрацьовувати теоретичний матеріал. Цьому сприятиме пошук цікавих форм, прийомів, засобів, інноваційних технологій навчання та ін., тобто всього, що зробить урок різноманітним, цікавим, ефективним і водночас спрямованим на реалізацію низки важливих компетентностей, зокрема комунікативної, соціокультурної та діяльнісної (стратегічної). Адже відповідно до «Державного стандарту базової середньої освіти» «спільними (наскрізними) для всіх ключових компетентностей є такі вміння, як читання з розумінням, вміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, здатність логічно обґрунтовувати позицію...» [6]. У вказаному документі чітко визначено орієнтири для мовно-літературної освітньої галузі: «Метою вивчення української мови <...> є формування комунікативної, читацької та інших ключових компетентностей; розвиток особистості здобувачів освіти засобами різних видів мовленнєвої діяльності; здатності спілкуватися українською мовою, мовами відповідних корінних народів і національних меншин для духовного, культурного і національного самовираження, користуватися ними в особистому і суспільному житті, міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей» [6]. Специфіка шкільних занять полягає в тому, що вони побудовані на співпраці вчителя зі школярами та учнів між собою. Такий тандем дасть змогу дітям набути соціального й пізнавального досвіду. На реалізацію цієї мети та компетентнісного підходу повинні бути спрямовані всі уроки, зокрема й ті, на яких школярі вивчають категорію способу дієслова.

Питання глибокого й осмисленого засвоєння знань про морфологічні одиниці й категорії в лінгводидактиці має належне теоретичне підґрунтя. Віддзеркалення порушеної проблеми знаходимо як у давніших, проте таких, що й нині не втратили свої актуальності, працях [10; 11], так і в новітніх дослідженнях [7; 9; 12]. Попри це чимало міркувань потребують удокладнення, глибшої інтерпретації, пояснень, пов'язаних з удосконаленням викладання різних тем,

зокрема й категорійної специфіки дієслова. У науково-навчальній літературі зазвичай автори вдаються до аналізу різних типів уроків, пропонують низку методів і прийомів, які варто застосувати задля кращого опанування матеріалу. Такий підхід, поза сумнівом, актуальний, важливий і спрямований на покращення навчального процесу. Водночас, на нашу думку, важливо зацентувати увагу на формуванні вмінь і навичок студентів, аби в майбутньому вони могли вільно орієнтуватися в питаннях шкільного навчально-виховного процесу.

З огляду на задекларовані проблеми *мету* статті вбачаємо у формулюванні методичних рекомендацій до вивчення категорії способу у ЗВО та ЗЗСО. На її досягнення скеровано такі *завдання*: 1) запропонувати низку вказівок, що сприятимуть удосконаленню змісту й методів вивчення категорії способу дієслова в контексті компетентісно орієнтованого навчання студентів-філологів; 2) визначити продуктивні засоби підвищення досягнень учнів під час опанування дієслівної категорії способу; 3) подати орієнтовні практичні завдання, спрямовані на оволодіння вміннями й навичками та набуття низки компетентностей, зазначених у «Державному стандарті базової середньої освіти» [6]. Основою ілюстративного матеріалу послуговували речення, дібрані з повісті Ю. Покальчука «Озерний вітер» [1]. Твір обрано не випадково, адже його автор – відомий волинський письменник, із творчістю якого варто ознайомити учнів. Крім того, дібрана джерельна база слугує важливим підґрунтям для формування мовно-естетичної культури як майбутніх фахівців, так і школярів.

Зорієнтованість середньої освіти на принципи компетентісного підходу та основні досягнення світового навчально-виховного процесу спонукають до того, що майбутній учитель повинен не тільки добре засвоїти матеріал основних фахових курсів, а й, окрім готовності до виконання навчальних і виховних завдань, має бути освіченим, ерудованим, обізнаним із новими здобутками науковців, професійно мобільним у розв'язанні нестандартних завдань. Він зобов'язаний уміти швидко реагувати на зміни в освітній галузі, застосовувати інноваційні технології тощо. Усе це слугує передумовою для формування професійно-педагогічної, лінгвістичної, комунікативної компетентностей філолога. В. А. Каліш розуміє компетентність як інтегративну характеристику ділових та особистісних якостей фахівця, здатність застосовувати набуті знання й уміння в різних

ситуаціях, результат оволодіння відповідними компетенціями (мовною, мовленнєвою, комунікативною, дослідницькою, лінгводидактичною), набуття певного досвіду [7, с. 192]. Подане загальне розуміння компетентності варто застосувати й до опису морфологічної компетентності, яка охоплюють систему традиційних і новітніх поглядів на морфологічні одиниці й категорії, знання особливостей морфологічного мовного ярусу, практичних навичок аналізувати й уміло послуговуватися мовними засобами вказаного рівня з огляду на жанрову, стильову та інші особливості комунікативного процесу, ситуацію мовлення, розуміти їхнє когнітивне й естетичне навантаження. Формування морфологічної компетентності студентів-філологів відбувається під час вивчення частин мови, їхніх категорійних ознак, семантичної типології груп слів, зокрема й у процесі студіювання дієслівної категорії способу. У такому разі доречно дотримувати поетапності, що передбачає нагромадження інформації з порушеної проблеми, вироблення та вдосконалення вмінь і навичок нею послуговуватися не тільки за аналізу одиниць зазначеного мовного рівня, а й інших ярусів мови, у науково-дослідній роботі та майбутній педагогічній діяльності. Студент повинен усвідомлювати необхідність постійного оновлення своїх знань. Вивчення способової парадигми дієслів на заняттях із морфології знайде своє продовження в курсі синтаксису сучасної української мови, передусім під час ознайомлення з типами речень за метою висловлення й модальністю, що вказує на важливість міжпредметних зв'язків у навчальному процесі.

Подаючи теоретичний матеріал про категорію способу дієслова, викладач повинен наголосити на її неоднозначному трактуванні в сучасній лінгвістиці. У більшості праць, написаних у традиційному руслі, до вивчення форм способу застосовують переважно описовий підхід. У численних підручниках і навчальних посібниках дієслівний спосіб – граматична категорія дієслова, що виражає стосунок дії чи стану до дійсності, встановлюваний мовцем як реальний або ірреальний [5, с. 191]. Подібні міркування висловлено в колективній праці «Грамматика української мови: Морфологія»: «Семантична суть категорії способу полягає в протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи)» [1, с. 266]. Статусу реальних зазвичай надають тим діям, процесам і станам, що відбувалися, відбуваються чи відбудуться в об'єктивній дійсності, наприклад: *Зеленава вода спалахнула тисячами золотих іскринок*

в ту мить, коли сонце **вийшло** в зеніт і над озером враз **щезла** тінь від докрузних дерев віковичного лісу, що **завмер** навколо (с. 3)¹; Кожного року, коли воду Озера вреїті починає зігрівати отой найпотужніший промінь, який, розскочившись у глибинах безліччю сонячних зайчиків, **засвічує** світло весни і на дні Озера, **прокидається** до життя підводне царство Царівни О (с. 3); Лицарі лишили в селі свою залогоу, – за якийсь час головна сила **буде повертатись**, а потім ніби **йтимуть** інші... (с. 9). Ірреальними вважають дії, процеси чи стани, що постають в уяві мовця як бажані чи необхідні й можуть бути реалізовані за певних умов: *Бо ніхто б не розумів, що таке Добро, якби не було Зла* (с. 38); *Ходімо на острів, я тобі децю скажу там* (с. 102). Зазвичай категорію способу вважають словозмінною морфологічною одиницею, яка має три граматичних значення – дійсний, умовний і наказовий. Значно рідше в мовознавстві вирізняють п'ять способів дієслова – дійсний, умовний, наказовий, спонукальний і бажальний. Автор такої концепції – В. М. Русанівський [13, с. 384–398; 1, с. 226–233].

Крім традиційної, доцільно ознайомити студентів із новітньою структурною схемою опису категорії дієслівного способу. У сучасній лінгвістиці заслуговує на увагу теорія І. Р. Вихованця. Дослідник вважає, що категорія способу спрямована на віддзеркалення ірреальних (суб'єктивних) відношень, а це не відповідає дійсному способові. Науковець наголошує на недоцільності вирізнення цієї грами й через те, що «категорія часу в такому випадку займає якесь «подвійне» граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці. З одного боку, вона членується на грами теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого – сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грами) в категорію способу. <...> Категорія часу в ієрархії категорій посідає таке ж автономне семантико-граматичне положення, як і категорія способу...» [3, с. 95]. Зазначені аргументи послуговували на користь того, що, на переконання І. Р. Вихованця, категорія способу двокомпонентна, побудована на протиставленні двох способів – умовного й наказового. З'єднувальною ланкою категорій часу й способу науковець вважає майбутній час, який поєднує значення реальності та ірреальності. Вирізняється опис способових грамем, запропонований К. Г. Городенською. Дослідниця

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Покальчук Ю. В. Озерний вітер. *Озерний вітер: повісті та оповідання*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. С. 3–116, зазначаючи в дужках тільки номер сторінки.

висловила думку про чотирикомпонентність цієї категорійної величини, яка «об'єднує граему умовного способу, що передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу і стану, та граеми наказового, спонукального й бажального способу, що виражають значення бажаної дії чи бажаного процесу і стану з різним ступенем апелятивності» [4, с. 257]. Крім того, варто зацентувати увагу студентів на міркуваннях про міжрівневий статус категорії способу дієслова [8].

Цілісності уявлення про загальнокатегорійну специфіку дієслова сприятиме наголошення на низці форм, які перебувають поза межами способової парадигми, зокрема йдеться дієприкметник, дієприслівник та інфінітив.

Інформуючи про умовний (кон'юнктив) і наказовий (імператив) способи, викладач має подати дефініцію цих граем, що охоплює їхні семантичні відтінки та засоби мовного втілення, а також указати на відсутність часових ознак в умовних і наказових формах. Комплексність вивчення кон'юнктива та імператива забезпечить їхній розгляд на тлі категорії особи. Дієслова умовного способу позбавлені особової парадигми, натомість наказового мають просту (синтетичну) та складену (аналітичну) форми. Синтетична форма наказового способу притаманна другій особі однини та першій і другій особам множини.

На лекційному занятті необхідно звернути увагу студентів на своєрідність реченневих структур, у яких предикат виражений імперативом у першій особі множини. Представлений у них виконавець дії не тільки є адресатом мовлення, а й мовцем, який спонукає до її здійснення, наприклад: – *Ми ще поговоримо про все це докладніше, ще знайдемо якийсь вихід, а зараз – **поспішаймо!*** (с. 67); *Ходімо швидше, вже обідати скоро!* (с. 77).

Аналітичний вияв мають дієслова наказового способу в третій особі однини та множини. Функціонування вказаних форм засвідчує, що мовець повідомляє про наказ, прохання та ін. не виконавцеві дії, а своєму співрозмовникові. Відповідно до цього семантика апелятивності тут дещо нейтралізована, не така категорична, як у синтетичних формах другої особи. Характеризуючи аналітичні форми, необхідно принагідно навести міркування В. М. Русанівського про наявність аналітичної форми ще й у першій особі однини. На переконання дослідника, її утворюють частки *хай, нехай* та дієслова майбутнього часу, що реалізують значення наміру, а не наказовості. Тому такі форми становлять периферію наказового способу [13, с. 387, 389].

Важливим є акцент на імперативних одиницях, які втратили спонукальну семантику й функціують у значенні інших способів, а також на здатності деяких дієслів та інших частиномовних одиниць виражати спонукальне значення, пор.: *Переказували старі, що як рухатися на захід, є місцина, де великі чисті озера, гарна дичина, тиша і благодать. Працюй і живи* (с. 51) і *Але годі про це! Я лиш хочу пояснити тобі, що в часі, в тому, який рахують, наприклад, люди, справжнє кохання майже неможливе* (с. 36); *Ану ж на берег, до нас!* (с. 37); *...гайда зі мною у світ!* (с. 43).

На практичному занятті викладач перевіряє рівень засвоєння теорії. Для цього можна провести усне опитування, зокрема й у формі дискусії. Аби здобувачі освітнього рівня бакалавр оволоділи опрацьованим матеріалом, найважливішими аспектами теми, викладач пропонує майбутнім педагогам короткий опис того, що вони повинні знати й уміти та питання для самоперевірки, які будуть обговорені на практичному занятті. Готуючись до практичного заняття, студенти виконують низку вправ, що сприяють формуванню мовних, мовленнєвих і комунікативних компетентностей. Філологи повинні продемонструвати вміння розмежовувати відтінки значень дієслів кожного способу, визначати їхній комунікативний і прагматичний потенціал, функції в тексті, аналізувати формальні засоби їхнього вираження, редагувати тексти (у такому разі доречно подати речення, де репрезентантами спонукування є, наприклад, сполуки з компонентом *давай: давай підемо*, що перебувають поза нормами літературної мови) та ін. Викладач може запропонувати студентам текст чи окремі речення, із яких потрібно виписати дієслова різних способів, пояснити відтінки їхніх значень (реальні / ірреальні дії, процеси, стани; умова; бажання; категоричне, некатегоричне (прохання, побажання та ін.) спонукування) й особливості творення, з'ясувати правопис. Для актуалізації знань студентів й удосконалення їхніх умінь і навичок доречно подати перелік дієслів, від яких потрібно утворити форми першої особи однини та множини дійсного й наказового способів, а також обидві числові форми умовного способу: *Прочитати, позначити, прати, сіяти, дорожити, збирати, заходити, брати, взяти*. Крім того, доречно зацентувати увагу на навчально-пошуковій та дослідницькій діяльності майбутніх учителів, що передбачає пошук студентами наукової інформації, яка доповнить лекцію викладача. Теоретичний матеріал та практичні навички, отримані під час

вивчення курсу «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови», знадобляться під час опрацювання типологій речень за метою висловлення та модальним планом, а також у майбутній професійній діяльності.

Не менш важливим є пошук продуктивних засобів підвищення досягнень учнів під час опанування дієслівної категорії способу. З огляду на новітні вимоги до навчального процесу, школярі мають не просто запам'ятати теоретичний матеріал, а виробити навички послуговуватися ним у мовленнєвій діяльності. Отже, знання про способові парадигми важливе для того, аби правильно їх використувати в комунікативному процесі. Дотримання таких канонів сприяє й деякому переформулюванню традиційної мети шкільного уроку. Зазвичай, опановуючи дієслово як самостійну частину мови, його морфологічні параметри, учителі подають різні теми, зокрема й «Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий)». Проте нині важливим є поєднання в темі не тільки мовних, а й мовленнєвих компонентів. Тому доречніше, на нашу думку, дещо уточнити її, як-от: «Способи дієслів. Роль дієслів дійсного, умовного й наказового способів у формуванні мовленнєвих ситуацій».

Структура уроку, присвяченого порушеному питанню, значно не відрізняється від інших, на яких вивчають новий матеріал. Тобто його складниками є мотивація навчання, визначення теми й мети уроку, навчально-пізнавальна діяльність школярів, практичне застосування знань і вмінь, мовленнєво-творча діяльність, підсумок уроку. На першому етапі вчитель повинен зацікавити дітей навчальним матеріалом, обґрунтувати необхідність його засвоєння. Для цього можна поставити проблемне питання, запропонувати виконання завдань, що потребують нових знань. Такий вид роботи спонукатиме учнів до навчально-пізнавальної діяльності. Доречно подати школярам кілька речень, у яких вони повинні визначити семантичний відтінок виділених дієслів (відображення дії, що відбувалася, значення умови, наказу, прохання, спонукання). Наприклад: 1. *Батько родини **приніс** до жертовника потроху від кожної зготованої Гориною страви і попросив у богів захисту й опікунства та допомоги у новому житті своєї родини* (с. 10). 2. *Аби ж ти лишався з нами довше, **приніс би** нам щастя!* (с. 6). 3. ***Принеси**, Волине, води нам.* 4. ***Приніс би**, Волине, води нам.* На основі цих конструкцій учитель повинен пояснити теоретичний матеріал, указати на різне функційне призна-

чення дієслів дійсного, умовного та наказового способів, зацентрувавши на тому, що наказові форми зазвичай позначають наказ, спонукання до дії, процесу, стану, прохання та ін. З-поміж поданих для аналізу структур особливе зацікавлення повинно викликати останнє речення, у якому вжито дієслово умовного способу з часткою *би*, проте не зі значенням умови, а зі спонукальною семантикою. Отже, з одного боку, ця форма ідентична з тією, що входить до складу другого речення, а за змістовим відтінком співзвучна з дієсловом третього речення. Водночас учні повинні вказати на різний ступінь категоричності в третьому й четвертому реченнях. Після такого коментування вчитель може запитати: у якому способі вжито дієслово останнього речення: умовному чи наказовому? Після цього потрібно оголосити тему й мету уроку чи попросити про це школярів, уточнивши потім формулювання структурних елементів уроку.

Для закріплення теоретичного матеріалу доречно запропонувати дітям кілька речень із різноспособовими дієсловами. У поданих структурах вони повинні знайти дієслівні форми, з'ясувати відтінки їхніх значень (інформування про теперішню, минулу чи майбутню дію, умову, наказ, спонукання, прохання тощо) і звернути увагу на структури, де наказ звучить категорично, а де пом'якшено. Варто поставити питання: які засоби цьому сприяють?

1. *Зеленава вода спалахнула тисячами золотих іскринок в тумить, коли сонце вийшло в зеніт і над озером враз щезла тінь від довкружних дерев віковичного лісу, що завмер навколо. Сонячне світло залило срібну гладінь Озера, вже прямими своїми променями пробиваючи товщу води аж до дна, до глибин, до сонних ще від зимової сплячки донних вод...* (с. 3). 2. *У такий день, здавалося, можна почути, як росте трава, як наливається соком молоденьке листя на деревах і як вибухають різнокольоровою райдугою в пробудженій пущі лісові квіти* (с. 3). 3. *І знав, що дощ цей, яким би сірим не здавалося небо, не буде довгим* (с. 62); 4. – *Лягай спати! Слухай, що мати кажуть!* (с. 13). 5. *Але тікай швидко! Ну! Тікай!* (с. 94). 6. *Можже, ходімо туди, до нього, до вашої хижки...* (с. 98). 7. – *Мамо, та не розпитуйте його так прискіпливо...* (с. 79). 8. – *Вдягайся-но, швидше! Ходімо!* (с. 66). 9. – *Не ставай мені вперекір, Царівно О...* (с. 55). 10. – *Але не займайте Волина! Нехай іде!* (с. 91).

Докладний аналіз поданих у реченні дієслів з огляду на числову ознаку дасть змогу вчителю зацентрувати на формах, які вжито

в множині, хоч вони вказують на спонукання до дії не кількох осіб, а однієї. У такому разі вчитель зуміє розкрити виховний потенціал дібраного фактичного матеріалу.

Після виконання цього завдання доречно попросити дітей скласти речення, що реалізують умову виконання дії, вимогу чогось, некатегоричне спонукання до якоїсь дії, прохання про щось. Варто звернути увагу на слова, які допомагають реалізувати різні мовленнєві ситуації.

Важливим моментом для опрацювання морфологічних особливостей способових форм дієслова є акцент на взаємозв'язку їх з іншими категоріями дієслова. Зокрема, необхідно наголосити на взаємодії способу й часу та вказати на спорідненість дієслів умовного й наказового способів, виявлену в позбавленні часових ознак, та наявності часових форм у дієсловах дійсного способу. Модернізують заняття й значно допоможуть у поясненні матеріалу інформаційно-комунікативні технології, якими можна послуговуватися на різних етапах уроку. Зокрема, учитель може подати теоретичний матеріал у формі презентацій. У такий спосіб доречно прояснювати особову парадигму дієслів наказового способу, пригадати змінювання за особами форм теперішнього та майбутнього часів. Використання проектора дасть змогу ефективніше використати час й керувати навчальним процесом. Презентаційні слайди, що прийшли на зміну актуальним упродовж тривалого часу таблицям, яскравіші, оригінальніші, а тому сприятимуть зацікавленню дітей, а отже, впливатимуть на результативність роботи. Крім того, школярів старших класів, наприклад під час вивчення типів речень за метою висловлення, що значною мірою пов'язано з категорією способу дієслова, можна спонукати до самостійного створення презентацій.

Коментуючи особливості змінювання дієслів за особами, учитель має наголосити на таких найважливіших моментах: 1) відсутності в наказовому способі форм першої особи однини; 2) простій формі в другій особі однини та множини і в першій особі множини; 3) складеній формі в третій особі однини й множини, на вираженні якої спеціалізовані частки *хай, нехай*, рідше – *бодай*. Акцент на питаннях культури мовлення дасть змогу застерегти учнів від уживання в першій особі множини замість закінчень *-імо, -мо* флексії *-ім*: *ходім, біжім*, оскільки такі форми позбавлена нормативності. Сфера їхнього вживання – розмовно-побутовий стиль (діалектне мовлення)

та художня література. Такі самі стилістичні ознаки мають дієслова наказового способу другої особи множини із закінченням *-іте* (*скажіте, принесіте, напишіте*), які також перебувають поза сучасними орфографічними канонами. Принагідно потрібно, аби школярі звернули увагу на написання знака м'якшення в деяких дієслівних формах і пояснили цю орфограму в інших лексемах аналізованого зразка.

Розширенню знань й удосконаленню практичних умінь сприятиме таке завдання: від інфінітива *дути* утворити всі можливі особово-числові форми наказового способу: я –; ти *дуй, дми*; він (вона, воно) *хай (нехай) дує, дме*; ми *дуймо, дмімо*; ви *дуйте, дміть*; вони *хай (нехай) дують, дмуть*. Схарактеризувавши подане дієслово, учні дійдуть висновку, що деякі наказові форми здатні мати паралельні, стилістично не обмежені форми.

Розвиткові мислення дітей, формуванню вмінь аналізувати, пояснювати, порівнювати, узагальнювати сприятимуть й інші завдання. На ознайомлення з найважливішими ознаками різноспособових форм спрямована вправа, у якій школярі повинні від запропонованих інфінітивів утворити дієслова другої особи однини теперішнього часу дійсного способу (де можливо) і наказового способу.

Прочитати, позначати, позначити, працювати, прати, шити, різати, сіяти, сміти. (*Прочитай; позначаєш, позначай; познач; працюєш, працюй; переш, пери; шиєш, ший; різеш, різ, сієш, сій; смієш, (не) смій*).

Виконання такого завдання не тільки розвиватиме в дітей самостійність у роботі, формуватиме вміння працювати за зразком, уміло використовувати усталені орфографічні норми, а й дасть змогу навчитися правильно послуговуватися формами, у яких відбувається чергування голосних і приголосних (*прати / пери, різати / різ*). Крім того, важливо наголосити, що деякі дієслова наказового способу реалізують тільки заперечну функцію разом із часткою *не* (*не смій*), а форми доконаного виду не притаманні дієсловам теперішнього часу.

Розвиткові умінь використати набуті знання в нових ситуаціях сприятимуть вправи, пов'язані із самостійним складанням речень, що містять дієслова дійсного, умовного та наказового способу. Задля перевірки знань і вмінь школярів, а також закріплення теоретичного матеріалу необхідно використовувати завдання, різні за способом виконання, зокрема тести, де з-поміж кількох варіантів потрібно обрати один, увідповіднити дієслово з назвою способу, вилучити зайве тощо.

Такого зразка вправи сприятимуть засвоєнню програмового матеріалу, активізації розумової діяльності учнів і водночас розвиватимуть їхні інтелектуальні здібності.

Задля закріплення знань про особливості дієслівної категорії способу учитель також може запропонувати школярам скласти діалог, учасники якого використовуватимуть різноспособові дієслова для інформування про щось, запитання, формулювання категоричного й некатегоричного спонукання до дії чи умови. Для цього доречно змодельовати ситуації в магазині, транспорті, школі, вдома та ін. Такий вид діяльності розвиватиме вміння співпрацювати з іншими учасниками навчального процесу, формуватиме здатність самоорганізації, забезпечуватиме виховання ерудованої, соціально активної, здатної працювати в колективі людини. Завданням творчого зразка буде й написання твору-мініатюри, наприклад про якусь життєву ситуацію, із використанням форм умовного та наказового способів. Такий вид роботи сприятиме розвиткові мовленнєвих умінь застосовувати вивчене на практиці. До перевірки творчих завдання можна залучити й учнів, які виправлятимуть помилки, редагуватимуть висловлені іншими дітьми репліки, пропонуватимуть інші форми вираження спонукань до дії, прохань. Усе це засвідчує важливість інтерактивного навчання. Як зазначає Л. І. Бурдейна, «суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів; учитель та учень є рівноправними суб'єктами навчання» [2]. На її переконання, групова форма має на меті сприяти розв'язанню конкретно-пізнавальних, комунікативно-розвивальних і соціально-орієнтаційних завдань. В основі інтерактивного навчання лежать принципи безпосередньої активної участі кожного учня, взаємного інформаційного й духовного збагачення та особистісно орієнтованого навчання [2].

Наприкінці уроку необхідно підбити підсумок, зокрема пригадати найважливіші особливості дієслів дійсного, умовного й наказового способів (наприклад, у формі бліц-опитування). Після цього вчитель повинен оцінити школярів (можна застосувати й самооцінку) та оголосити домашнє завдання. Задля уникнення одноманітності й із метою розвитку творчих здібностей варто запропонувати учням обрати самостійно собі завдання серед поданого переліку: виконати вправу з підручника; написати твір-мініатюру; із художньої літератури

чи засобів масової комунікації виписати речення з різноспособовими формами та тими, що не мають способу; створити вправу для своїх однолітків і виконати її тощо.

Отже, під час навчання студенти в повному обсязі повинні опанувати теоретичний матеріал про категорію способу дієслова, аби вміло послуговуватися здобутими знаннями в практичній діяльності, а в майбутньому зуміти правильно та доступно подати інформацію школярам. На реалізацію цього спрямоване ґрунтовне й поетапне вивчення способових ознак дієслів та система різних завдань, які сприятимуть формуванню вмінь і навичок застосування теорії в різних комунікативних ситуаціях, забезпечать розвиток інтелектуально-пізнавальних та фахово зорієнтованих здібностей здобувачів освітнього рівня бакалавр.

Успішне опанування категорії способу дієслова в шкільному курсі української мови передбачає передусім ознайомлення з теоретичним матеріалом про неї, повторення особливостей особово-числової парадигми дійсного (у теперішньому й майбутньому часах) способу та з'ясування специфіки змінювання за особами наказових форм. На наступному етапі доречно навчити школярів застосовувати отримані знання на практиці. У такому разі варто дотримуватися черговості: для початку запропонувати репродуктивні завдання, котрі діти виконують за зразком, потім вправи конструктивного зразка, які потребують знань і вмінь у дещо зміненій формі, наприкінці – завдання творчого різновиду. Застосована послідовність дасть змогу оволодіти необхідними знаннями, набути потрібних умінь і навичок та сприятиме реалізації компетентнісно орієнтованих засад навчання.

Перспективу студіювання вбачаємо у випрацюванні методичних рекомендацій до вивчення видових форм дієслів.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
2. Бурдейна Л. І. Сучасний урок української мови [Електронний ресурс]. URL: <http://timso.koippo.kr.ua/hmura12/2016/10/16/burdejna-lyubov-ivanivna-suchasnyj-urok-ukrajinskoji-movu/>
3. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті: монографія. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.

4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. Київ: Університетське вид.-во «Пульсари», 2004. 400 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
6. Державний стандарт базової середньої освіти. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news>.
7. Каліш В. А. Формування лексикологічної компетентності майбутніх учителів-словесників у процесі вивчення морфологічних явищ. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 2012. № 6 (1). С. 191–197.
8. Костусяк Н. М. Категорія способу як міжрівнева комунікативна категорія. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*, 2008. № 10. С. 47–54.
9. Кульбабська О. В., Кардашук О. В. Крок у професію. Методика викладання української мови: навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. 256 с.
10. Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І., Рожило Л. П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. Київ: Рад. шк., 1982. 216 с.
11. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посіб. для студ. пед. ін-тів спец. № 02.19.00 «Укр. мова і л-ра» / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Вища шк., 1989. 440 с.
12. Омельчук С. А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія. Київ: Генеза, 2014. 368 с.
13. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 583 с.

Джерело

- I. Покальчук Ю. В. Озерний вітер. *Озерний вітер: повісті та оповідання*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. С. 3–116.

References

1. Bezpoiasko O. K., Horodenska K. H., Rusanivskiyi V. M. Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia [Grammar of the Ukrainian Language. Morphology]. Kyiv, 1993. 336 p. (in Ukrainian).
2. Burdeina L. I. Suchasnyi urok ukrainskoi movy [Modern Lesson of Ukrainian Language]. Available at: <http://timso.koippo.kr.ua/hmura12/2016/10/16/burdejnaljubov-ivanivna-suchasnyj-urok-ukrajinskoji-movy/>. (in Ukrainian).
3. Vykhovanets I. R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Part of Speech in Semantic and Grammatical Aspect]. Kyiv, 1988. 256 p. (in Ukrainian).
4. Vykhovanets I. R., Horodenska K. H. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical Morphology of the Ukrainian Language] / za red. chl.-kor. NAN Ukrainy Ivana Vykhovantsia. Kyiv, 2004. 400 p. (in Ukrainian).
5. Horpynych V. O. *Morfolohiia ukrainskoi movy* [Morphology of Ukrainian Language]. Kyiv, 2004. 336 p. (in Ukrainian).

6. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State Standard of Basic Secondary Education]. 2019/ Available at: <https://mon.gov.ua/ua/news>. (in Ukrainian).
7. Kalish V. A. Formuvannia leksykolohichnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv-slovesnykiv u protsesi vyvchennia morfolohichnykh yavlyshch [Formation of Lexicological Competence of Future Teachers-Philologists in Process of Studying Morphological Phenomena]. In: *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*, 2012, no. 6 (1), pp. 191–197. (in Ukrainian).
8. Kostusiak N. M. Katehoriia sposobu yak mizhrivneva komunikatyvna katehoriia [The category of the mood as the communicative category]. In: *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*, 2008, no. 10, pp. 47–54. (in Ukrainian).
9. Kulbabska O. V., Kardashchuk O. V. Krok u profesiiu. Metodyka vykladannia ukrainskoi movy [Methods of Teaching Ukrainian Language]. Chernivtsi, 2017. 256 p. (in Ukrainian).
10. Melnychaiko V. Ya., Pentyliuk M. I., Rozhylo L. P. Udoskonalennia zmistu i metodiv navchannia ukrainskoi movy [Improving Content and Methods of Teaching Ukrainian Language]. Kyiv, 1982. 216 p. (in Ukrainian).
11. Metodyka vykladannia ukrainskoi movy v serednii shkoli [Methods of Teaching Ukrainian Language in High School] / I. S. Oliinyk, V. K. Ivanenko, L. P. Rozhylo, O. S. Skoryk; za red. I. S. Oliinyka. Kyiv, 1989. 440 p. (in Ukrainian).
12. Omelchuk S. A. Navchannia morfolohii ukrainskoi movy na zasadakh doslidnytskoho pidkhodu: teoriia i praktyka [Teaching Morphology of Ukrainian Language on the Basis of Research Approach: Theory and Practice]. Kyiv, 2014. 368 p. (in Ukrainian).
13. Suchasna ukrainska literaturna mova: morfolohiia [Modern Ukrainian Literary Language: Morphology] / za zah. red. I. K. Bilodida. Kyiv, 1969. 583 p. (in Ukrainian).

Dzherela

- I. Pokalchuk Yu. V. Ozernyi viter [Lake Wind]. In: *Ozernyi viter: povisti ta opovidannia*. Ivano-Frankivsk, 2002, pp. 3–116. (in Ukrainian).

Nataliia Kostusiak. Lingua-Didactic and Competence-Oriented Principles of Studying Category of Mood in HEI (Higher Educational Institutions) and GSEI (General Secondary Education Institutions). The article provides methodological recommendations for the study of the category of mood in higher educational institutions and general secondary education institutions; offers a number of guidelines that will help improve the content and methods of mastering the category of mood in the context of competence-oriented studying of students-philologists; identifies productive means of improving students achievement while mastering the category of mood; indicative practical tasks aimed at mastering the skills and abilities of students and acquiring a number of competencies specified in

the “State Standard of Basic Secondary Education”. It is emphasized that the students should fully master the material on the category of mood, acquire morphological competence, learn how to use the acquired knowledge in practice, so that in the future they will be able to present information to students. To ensure this, a thorough and step-by-step study of verb features and a system of various tasks is conducted and these tasks aim at developing skills and abilities to apply the theory in various communicative situations, the development of intellectual-cognitive and professionally oriented abilities of students pursuing a bachelor's degree.

The article focuses on the several stages of mastering the category of mood in the school course of the Ukrainian language, which provides: 1) acquaintance of students with theoretical material about the category of mood, repeating of the features of personal-numerical paradigm of indicative (in present and future tenses) mood and clarification of the specifics of personal paradigm of imperative forms with an emphasis on the presence of parallel means of expression of the same grammatical meanings; 2) teaching students to apply the acquired knowledge in practice, the reproductive tasks that children perform using the pattern, constructive exercises that require knowledge and skills in a slightly modified form, creative tasks; 3) final survey and exercises of different complexity, designed to be completed at home. Such a sequence of studying will allow to acquire the necessary knowledge, skills and abilities and will promote the implementation of competence-oriented learning.

Key words: morphology of Ukrainian language, verb, category of mood, indicative, conditional, imperative mood, competence.

Костусьяк Наталія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; <https://orcid.org/0000-0002-9795-6038>; kostusyak.nataliia@eenu.edu.ua